

УДК 792.5 (477)

Ізваріна О.М.,

*професор кафедри теорії та методики музичного мистецтва
Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор мистецтвознавства*

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті розглядається історіографічний аспект процесу формування українського оперного мистецтва першої половини ХІХ ст., одним із джерел якого постають музично-театральні вистави. Також висвітлюються особливості функціонування музичного театру в Україні в означений культурно-історичний період.

Ключові слова: музично-театральні вистави, вертеп, шкільна драма, аматорські театри, кріпацькі театри.

Історіографія процесу формування українського оперного мистецтва окреслює різноманіття жанрів музичного театру, які слугували підґрунтям національного оперного мистецтва. Витоки українського музичного театру беруть свої початки від театру народного, вертепної драми, видовищних дійств Запорозької Січі та музичних інтермедій шкільного театру Києво-Могилянської академії. У цьому ж річищі перебувають спектаклі кріпацьких театрів та аматорських труп при магнатських маєтках. Всі вони певною мірою сприяли становленню і розвитку оперного мистецтва в Україні другої половини ХІХ ст. Історико-культурологічний період розвитку українського оперного мистецтва від 60-х років ХІХ до другої третини ХХ ст. постає як період усвідомлення та мистецького вираження специфічних рис української культури як національної, коли у процесі національного самовизначення культури провідною формою постає оперне мистецтво.

Отже, розглядати українське оперне мистецтво неможливо без ґрунтового вивчення культурно-історичних витоків, які представлені в контексті історіографічної парадигми його вивчення як системи знань про історію українського оперного мистецтва, що зберігається у письмових текстах та запроваджує сталі принци-

пи збирання й опису історичних фактів, включаючи хронологію подій.

Національному музичному театру присвячені численні фундаментальні праці та розвідки. Старовинному українському театру, зокрема вертепу, присвятили свої праці Б. Грінченко (1900), І. Франко (1906), Є. Марковський (1929), Й. Федас (1987). Особливості функціонування шкільної драми показані в дослідженнях В. Резанова (1914), В. Перетц (1928), Л. Корній (1993) [6; 7]. Українському аматорському театру присвячена наукова праця О. Казимирова (1965) [5]. Загальні проблеми формування і розвитку національного музичного театру розглянуті в працях В. Перетц (1923), Д. Антоновича (1925) [1], І. Мар'яненка (1953), А. Ващенко-Захарченко (1957), Л. Архімович (1957; 1976), Ю. Луцького (1978), С. Чорній (1980), Л. Софронової (1995) [8].

Частково питання музично-театральних вистав розглядалося у працях Й. Миклашевського (1967), М. Загайкевич (1982), а також у дослідженнях останнього часу, в яких автори торкалися цієї проблеми у межах своїх конкретних наукових завдань і які є розвідками регіональної музичної культури. Серед них дослідження О. Васюти (1998), О. Лисюк (1998), Н. Чечель (2005), О. Волосатих (2008).

Особливо цінними джерелами у дослідженні процесу формування національного оперного мистецтва постають архівні матеріали, вивчення яких дозволяє поглибити відомості про витоки музичного театру в Україні [2; 3].

Актуальність звернення до проблеми витоків українського оперного мистецтва зумовлена зацікавленістю історією оперного мистецтва як своєрідного джерела високої духовності українського народу, яке сприяло подальшому розвитку національної художньої культури.

Метою статті є висвітлення одного з найважливіших джерел сучасного оперного мистецтва — українських музично-драматичних вистав першої половини XIX ст.

Розглядаючи музично-театральні вистави кріпацьких та аматорських труп першої половини XIX ст. в Україні, неможливо оминати театр попередніх часів — вертепну та шкільну драми, адже саме вони відіграли значну роль у формуванні музичного театру означеного періоду.

Шкільний театр відомий в Україні з XVII ст. Особливу роль в його розвитку відіграла Києво-Могилянська академія (1701), де саме шкільна драма досягла найвищого розвитку у другій половині XVIII ст. Проте на злеті свого розвою вона була заборонена.

Сюжет театральних п'єс був релігійно спрямований і пов'язаний зі змістом Святого Письма або агіографічною літературою. Водночас шкільна драма вчасно відгукувалась і на події сучасності, асоціюючи їх з подіями історичними. Прикладом може слугувати трагікомедія «Володимир» Феофана Прокоповича, що була поставлена на сцені Києво-Могилянської академії у 1705 р.

Роль музики в шкільному театрі була вельми значною і різноманітною. Тут використовувалися сольні вокальні епізоди, які безпосередньо були пов'язані з дією, а також численні хори, які виступали коментаторами подій, що відбувалися на сцені. І хор, і сольні епізоди супроводжувалися інструментальною музикою.

Дослідник історії шкільного театру Л. Корній наголошує, що розвиток музично-драматичного мистецтва, який є типовим для України, починається саме зі шкільних вистав: «Уже у шкільному театрі відбувалося становлення історичної національної української драми і зароджувався ґрунт для опери Нового часу. З деякими традиціями шкільної драми пов'язана і перша українська національна опера “Наталка Полтавка” І. Котляревського».

Історичні свідчення відносять появу вертепного театру до кінця XVI ст.: вважається, що він практикувався з 1573 р., але письмові відомості про нього датуються XVII ст. (1666). Незважаючи на значний час свого існування (до середини XX ст.), найбільшу популярність вертепна драма здобула у другій половині XVIII ст. Авторами і виконавцями вертепної драми були учні колегіумів та Київської академії. Виставу супроводжували музика і співи.

З середини XVIII ст. у побуті панських садиб розповсюджуються кріпацькі театри — драматичні, оперні, балетні. Музичні вистави при маєтках існували до скасування кріпацтва, хоча їхня роль поступово зменшувалася, і з другої третини XIX ст. можна констатувати поступовий занепад цієї справи. Характерною рисою домашніх театральних вистав було широке застосування музики під час спектаклю: драматичний театр в Україні вже на рівні домашнього, кріпацького, формувався як музично-драматичний. Це стало одним зі шаблів до формування кріпацького оперного мистецтва в маєт-

ках. Взагалі маєткові театри мали різнорідний склад: тут виступали як кріпаки, так і вільні актори, іноземні диригенти і композитори. Розквіт кріпацьких театрів припадає на кінець XVIII — першу третину XIX ст., а вже після скасування кріпацтва, внаслідок занепаду маєткового побуту, вони припиняють існування.

Занепад музичного побуту в панських і магнатських садибах і маєтках пов'язаний не лише зі втратою певного стабільного економічного статусу їх власників, а й з появою нових форм видовищ: міських театрів, приватних музично-театральних антреприз, які на початку XIX ст. співіснували з кріпацькими театрами, а згодом витіснили їх. Кріпацькі театри сприяли розвою міських професійних театрів, оскільки там вже володіли навичками режисури і сценарії, а виконавська майстерність, яка рівняла акторів-кріпаків з відомими майстрами західної чи російської сцени, свідчила про значне опікування їх володарів гуманітарною та фаховою освітою виконавців.

Цей практичний досвід і творчі здобутки стануть у пригоді міським театрам і приватній антрепризі, коли постане питання кадрів музично-драматичних вистав: керівники театральних труп скористаються досвідом кріпацьких музичних шкіл і навіть їхньою навчальною програмою. Так, у кріпацьких «школах мистецтв» вивчали акторське мистецтво, музику (співи сольні та хорові, гру на кількох інструментах, теорію музики), хореографію, іноземні мови (французьку, італійську, німецьку). Працювали тут найчастіше відомі іноземні композитори і педагоги. Так, полтавський магнат М. Рєпнін запросив до своєї музичної школи німецького композитора і педагога М. Гауптмана. У кріпацьких школах працювали також композитори Ф. Арайя, Г. Теплов, А. Рачинський, регенти Чухнов, Туровський, балетмейстер І. Штейн.

Деякі зацікавлені в музично-театральній справі знатні особи вирізняли особливо талановитих кріпаків й піклувалися про розвиток їхнього мистецького обдарування. Так, поміщик Д. Ширай звільняв обдарованих учнів від господарчої праці. Родина Галаганів найчастіше надавала можливість вдосконалення кріпацьким талантам, відсилаючи їх для навчання за кордон, в Італію і Францію.

З багатьох мистецтвознавчих джерел відомо, що у маєтках Д. Трощинського в Кишинях і Яреськах (Полтавщина) театри іс-

нували в періоди 1812–1814 та 1822–1825 рр. У садибі Галаганів у Сокиринцях театри діяли з кінця XVIII до 40-х років XIX ст. Тривалий час існували кріпацькі трупи у маєтку поміщика Д. Ширая у с. Спиридонова Буда на Чернігівщині (1798–1809). На Вінниччині в м. Малий Тульчин С. Щенсним-Потоцьким була збудована спеціальна споруда для вистав драматичних і оперних труп, які ставилися там з 1787 р. до початку XIX ст.

Вже на початку XIX ст. особливого значення і розвою набувають вистави аматорських гуртків, які складалися з дворян та різночинної інтелігенції. Аматорські театри існували в маєтках Д. Трощинського, А. Лобанова-Ростовського, родини Тарновських й багатьох інших. В аматорських виставах трупи Лобанова-Ростовського брав участь І. Котляревський. Ставилися п'єси російських (Я. Княжнін, М. Сумароков, М. Херасков, М. Загоскін, Д. Фонвізін, І. Крилов) та західноєвропейських (Ж.-Б. Мольєр, А. Коцебу) драматургів. До діяльності в театрах залучалися відомі особи. Так, у справах театру кн. С. Голіцина у с. Козацькому на Черкащині брав участь російський поет і драматург І. Крилов. У власному театрі у с. Основа на Харківщині розпочав свою діяльність як драматург Г. Квітка-Основ'яненко.

У маєтках утворюються панські аматорські театральні гуртки і театри. Серед найвідоміших аматорських театрів в Україні був театр у маєтку Д. Трощинського (1751–1829), державного посадовця, власника великих маєтностей, найбільш знаним з яких були Кибинці на Полтавщині. Розквіт аматорського театру в Кибинцях був пов'язаний з іменем В. Гоголя, який тут виступає як організатор, драматург, режисер і актор. Постійною виконавицею аматорського театру була його дружина М. Гоголь-Косяровська, родичка власника маєтку, а також аматори з родин Капністів, Ломиковських, Хилкових та ін. Репертуар цього театру становили п'єси російських авторів В. Озерова, І. Крилова, Д. Фонвізіна, М. Загоскіна, Я. Княжніна, а також В. Капніста та В. Гоголя. Найчастіше ставилися комедії, і тут перевага надавалася творам В. Гоголя (п'єси «Собака-вівця», «Простак, або Хитрість жінки, перехитреної москалем») та І. Котляревського («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»). Музика в цих творах посідала провідне місце. Отже, маєток Трощинського відігравав значну роль у формуванні національної художньої культури, а також

аматорського театрального мистецтва, яке, безумовно, виявилось одним із значніших джерел формування сучасного оперного мистецтва.

Родина Тарновських відома своїми мистецькими нахилами. Маєток Качанівка — це справжній осередок художньої культури в Україні першої половини XIX ст. Качанівку часто відвідували письменники М. Гоголь, О. Маркович, Марко Вовчок, поет В. Забіла, композитор М. Глінка, художники І. Рєпін, В. Серов, В. Штернберг, К. Маковський, В. Маковський. Гоголь тут читав свої нові твори, зокрема комедію «Одруження». Глінка працював з кріпацьким оркестром, який вперше «озвучив» два номери з опери «Руслан і Людмила» (Персидський хор і Марш Чорномора). Т. Шевченко листувався з Г. Тарновським. У 1842 р. навіть переслав йому примірники поеми «Гайдамаки», яка щойно вийшла друком.

Тарновські утримували також кріпацький театр, де ставилися музично-театральні вистави як західноєвропейських, так і українських драматургів, зокрема І. Котляревського («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник») та Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці»).

З іменем видатного українського письменника І. Котляревського пов'язана діяльність аматорського театру в маєтку князя Р. Лобанова-Ростовського в Полтаві. Котляревський складав репертуар аматорської трупи, виступав як драматург, режисер і актор (особливо йому вдавалися комічні ролі). Власне, діяльність аматорського театру і прогресивний настрій інтелігенції, яка висунула ідею заснування постійного загальнодоступного театру, призвели до виникнення Полтавського «вільного» театру (1818). Його очолив І. Котляревський (1818–1821), який для цього театру написав свої славнозвісні п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». У цих творах автор використав характерні риси вертепу, інтермедій шкільного театру, розмовні діалоги водевілю та різноманітні народні пісні. Полтавський театр цього періоду — провідний в Україні. Твори Котляревського відкрили нову сторінку в українській драматургії. Вони стали основою репертуару національного музичного театру.

Окремо слід наголосити, що український театр формувался як музично-драматичний і поетичні характеристики персонажів

обов'язково доповнювалися музичними. Значення музики в драматургії вистави було настільки важливим, що один із фундаторів українського театру, І. Котляревський, називав свої твори «малоросійськими операми». Митець виступив також і як автор музичної драматургії п'єси, увівши пісні-портрети Наталки, Петра, Миколи. Мелодії з «Наталки Полтавки» швидко поширилися теренами України і невдовзі набули такої популярності, що стали вважатися народними.

Перші вистави аматорського театру в Харкові відбулися 1780 р. Вони не мали розмежування на драму та музичний театр: національні традиції видовищних дійств сприяли формуванню українського театру як музично-драматичного. На сцені Харківського театру ставилися твори російських авторів (Сумарокова, Княжніна, Верьовкіна), а також опери російських композиторів Соколовського, Пашкевича, Раупаха, Бюлана.

У період 1812–1821 рр. директором Харківського театру був Г. Квітка-Основ'яненко. Для театральних постановок він написав твори «Сватання на Гончарівці» (1835) і «Шельменко-денщик» (1838). «Візитною карткою» письменника стає саме «Сватання на Гончарівці», прем'єра якого відбулася в Харкові силами трупи Л. Млотковського. Квітка-Основ'яненко, подібно до Котляревського, назвав її «малоросійською оперою». Він теж виступив автором музичної драматургії твору.

«Наталка Полтавка» та «Сватання на Гончарівці» відіграли вирішальну роль у становленні українського музичного театру. Водночас ці п'єси стали основою репертуару будь-якої трупи того часу: неможливо було вважатися українським музичним театром, якщо в репертуарі не були представлені ці твори. Отже, твори Котляревського і Квітки-Основ'яненка створили підґрунтя репертуару музичного театру в Україні.

Таким чином, маєтковий музичний побут першої половини XIX ст. сформував засади для подальшого розвитку музичної культури України, її виконавської та композиторської школи. Музично-драматичні й оперні вистави кріпацького театру та музично-драматичні спектаклі шляхетного аматорського театру заклали основу для виникнення демократичного міського театру другої половини XIX ст. й появи нового жанру — української опери.

Джерела

1. Антонович Д.В. Триста років українського театру (1619–1919) / Д.В. Антонович. — Прага : Укр. видав. фонд, 1925. — 273 с.
2. Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва України. — Р. 4899. — Архів «Вертеп».
3. Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва України. — Р. 10818. — Архів «Вертеп».
4. Изваріна О.М. Українське оперне мистецтво в історії національної художньої культури другої половини XIX — першої третини XX століття : [монографія] / О.М. Изваріна. — К. : НАКККіМ, 2011. — 236 с.
5. Казимиров О.І. Український аматорський театр (Дожовтневий період) / О.І. Казимиров. — К. : Мистецтво, 1965. — 133 с.
6. Корній Л.П. Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. / Л.П. Корній. — К., 1993. — 186 с.
7. Корній Л.П. Історія української музики. Ч. 1: Від найдавніших часів до середини XVIII ст. / Л.П. Корній / Київ — Харків — Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 1996. — 278 с.
8. Софронова Л. А. Старинный украинский театр / Л.А. Софронова. — М. : РОССПЭН, 1996. — 327 с.

В статье рассматривается историографический аспект процесса формирования украинского оперного искусства первой половины XIX в., одним из источников которого являются музыкально-театральные спектакли. Также освещаются особенности функционирования музыкального театра в Украине в названный культурно-исторический период.

Ключевые слова: музыкально-театральные спектакли, вертеп, школьная драма, аматорские театры, крепостные театры.

The article presents historiographical aspect of the process of Ukrainian opera art development in the first part of XIX century, the source of which is musical and theatrical performances. It highlights peculiarities of Ukrainian music theatre activities within the following cultural and historical period.

Key words: musical and theatrical performances, puppet theatre (vertep), school drama, amateur theatres, serf theatres.